ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Պրոֆ. Թ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Երևանի տնտեսական կյանքում խաղացած դերով ու արտադրանքի չափերով կարևոր դեր էին կատարում արդյունաբերությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը, մանավանդ XIX դարի վերջին քառորդից սկսած, երբ քաղաքում աստիճանաբար հիմնվում են կապիտալիստական մի շարք ձեռնարկություններ և երբ Երևանը երկաթուղով կապվում է Թիֆլիսի ու Ջուլֆայի հետ։ Բայց չնայած դրան, զգալի տնտեսական նշանակություն ունեին նաև քաղաքի գյուղատնտեսական ճյուղերը՝ այգեգործությունը, երկրագործությունն ու անասնապահությունը։

Պետք է նշել, որ նախորդ ժամանակների համեմատությամբ Երևան քաղաքի հողային ընդհանուր ֆոնդերն էական փոփոխությունների չէին ենթարկվել։ Նույնն էին մնացել նաև հողատիրության ձևերը՝ մասնավոր, պետական և եկեղեցական-վանքապատկան[1]։ Մասնատիրական հողային տարածություններն այս շրջանում շարունակում էին ընդարձակվել պետական, մասնավորապես քաղաքապատկան հողերի հաշվին։ Քաղաքային ինքնավարությունը այս կամ այն կառուցումները կատարելու համար հարկադրված էր պարբերաբար օտարացման ենթարկել քաղաքապատկան այգիները և հողային այլ տարածություններ։ Այգի, բանջարանոց, տնատեղ կամ այլ կարգի հողային տարածություն ունեցող յուրաքանչյուր քաղաքացի իրավունք ուներ դրանք վաճառել, գրավ դնել, կտակել, նվիրել անհատ մարդկանց կամ հիմնարկների։ Հողի առ ու վաճառքի և կտակման մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր են պահպանված արխիվային նյութերում և պարբերական մամուլում[2]։ Այդ փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ քաղաքացին իրավունք ուներ ցանկացած ձևով տնօրինելու իր տրամադրության տակ եղած հողային տարածությունը։

1890-ական թթ. սկսած, երբ քաղաքի բնակչության թիվը խոշոր արդյունաբերության ծագման ու զարգացման շնորհիվ սկսում է մեծանալ, հողի առ ու վաճառքն ավելի մասսայական բնույթ է ստանում։ Յուրաքանչյուր նոր քաղաքացի ուժերը ներածին չափով ձգտում է ունենալ իր փոքրիկ բանջարանոցը կամ այգին և սեփական տունը։ Սակայն նորաբնակ քաղաքացիներից շատերը ի վիճակի չէին հող գնելու և ապրում էին խրճիթներում և կամ գործարանային հանրակացարաններում (եթե աշխատում էին իբրև բանվորներ)։ Քաղաքում կային ծայրահեղ աղքատներ։ Հետաքրքրական է Վաղարշապատից Երևան տեղափոխված Մարիամ Հովսեփյանի աղերսագիրը, որով նա 1898 թ. ապարդյուն փորձ է կատարում ամենայն հայոց կաթողիկոսից դրամական օգ-

---

1 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 483—496։

2 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 77, գ. 28, թ. 2—4, գ. 112, թ. 2—3, գ. 114, թ. 2—3, գ. 205, թ. [illegible], գ. 420, թ. 4—6, «Эриванские объявления», 1912, 1913 և այլ տեղերում։

նություն և մի հողակտոր ստանալ[3]։ Նման հողագուրկներ ու աղքատներ Երևանում շատ կային։ Աղերսագրերը չէին կարող փրկել նրանց ծանր վիճակից։ Քաղաքի նորաբնակներից շատերը մնում էին առանց հողի ու աշխատանքի, որովհետև հող ձեռք բերելու համար դրամ էր հարկավոր, իսկ քաղաք եկած սեփականազրկված գյուղացիները զուրկ էին այդ հնարավորությունից։

Երևան քաղաքում XIX դ. 80—90-ական թթ. և հետագա տարիներին լայն գործունեություն էր ծավալել վաշխառուական կապիտալը։ Դրամի կարիք զգացող և աղքատացող քաղաքացիները հարկադրված էին իրենց տունը, այգին, բանջարանոցը, արհեստանոցը կամ կրպակը գրավ դնելով՝ վաշխառուից ստանալ չնչին գումարներ[4]։ Վաշխառուն սովորաբար դրամը տրամադրում էր առանց վերադիր տոկոսի[5], համոզված լինելով, որ գրավ դրված ունեցվածքը բերելու է պատկառելի եկամուտներ կամ էլ պարտապանը սահմանված ժամկետում անկարող կլինի վերադարձնել դրամը և գրավ դրված ունեցվածքն այդպիսով կանցնի իրեն՝ վաշխառուին իբրև «օրինական» սեփականություն։

Հողի առ ու վաճառքը, գրավ դնելը, կտակելը և հողային մյուս գործարքները կատարվում էին նոտարի միջոցով, կողմերի և երկու-երեք վկաների ներկայությամբ։ Գործարքների ակտերում և նոտարական մատյաններում նշվում էին հողի կամ այլ ունեցվածքի չափը, սահմանները, արժեքը, սեփականատիրության ձևը, գործարքի պայմանները։ Պետական օրգանները մի շարք դեպքերում (հարկերը չտալու, ռոդման սիստեմից օգտվելու կանոնները խախտելու և այլն) իրավունք ունեին կալանք դնել քաղաքացիների անշարժ ունեցվածքի, այդ թվում և հողային տարածությունների վրա։ Այդպիսի կալանքների մասին մի շարք փաստաթղթեր են պահպանվել արխիվային նյութերում։ Դրանցից միայն մեկի համաձայն 1885 թ. կալանքի էր ենթարկվել առաջին քաղաքամասում ապրող չորս քաղաքացիների հետևյալ ունեցվածքը 2 կրպակ, 3 տուն իրենց բակերով և երեք այգի[6]։

Քաղաքի հողատերերի մեծագույն մասը կազմում էին մանր հողատերերը. խոշոր հողատերերը սակավաթիվ էին։ Վերջիններս սովորաբար քաղաքից բացի հողանդակներ ունեին նաև գյուղական վայրերում։ Խոշոր հողատերերը կազմում էին քաղաքի կալվածատիրությունը, որի մեջ մտնողները սովորաբար հին ազնվական ընտանիքներն էին՝ Գեղամյանները և մյուսները։ Կալվածատերերն ունեին արտոնյալ վիճակ, նրանք օգտվում էին այդ դասակարգին տրված բոլոր առավելություններից։

Հողատիրության երկրորդ ձևը, որը նման էր մասնատիրականին, վանքապատկան-եկեղեցապատկան հողատիրությունն էր։ Հողատիրության մի ձև, որ քաղաքում առաջացել էր հին ժամանակներից և հետագայում ենթարկվել փոփոխությունների։ Որոշ հողային տարածություններ ունեին և մզկիթները, սակայն դրանց ունեցած հողանդակները չնչին էին, դրանք գերազանցապես փոքրիկ հողակտորներ էին և գտնվում էին մզկիթներին կից՝ դրանց համար ծա-

3 ՀՍՍՌ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 236 ժա, վավերագիր 266։

4 Տե՛ս օրինակ՝ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 77, գ. 43, թ. 4—5, գ. 45, թ. 4 և նույն ֆոնդի այլ գործեր։

5 Նույն տեղերում։

6 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 77, գ. 66, թ. 1։

ոայելով իբրև հովասուն ճեմարակներ։ Վանքերն ու եկեղեցիները, բացի դրանց բակում եղած փոքրիկ պարտեզներից ու ծաղկանոցներից, հողային տնտեսություն չէին վարում։ Նրանց պատկանող այգիներն ու մյուս հողային տարածությունները, քաղաքապատկան հողերի նման, կապալով տրվում էին անհատ մարդկանց։ Կապալի ժամկետը սովորաբար լինում էր մեկ տարի։ Յուրաքանչյուր տարի վերահաստատվում կամ նորոգվում էին կապալի պայմանները, նախօրոք համապատասխան հայտարարություն անելով պարբերական մամուլում։ Կապալով տալը նույնպես հաստատվում էր նոտարական օրգանների կողմից։ Վիճակագրական բնույթի նյութերում քաղաքի վանքապատկան և եկեղեցական հողերի հետ միասին նշվում է նաև վանքերի ու եկեղեցիների սեփական մյուս անշարժ ունեցվածքը՝ ջրաղացները, շենքերը, կրպակները, բակերը, ինչպես նաև առձեռն դումարները։ Մոտավոր հաշիվներով XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Էջմիածնի, Սևանի, Խորվիրապի, Գեղարդա վանքերն ու Երևանի եկեղեցիները Երևանում ունեին 9 այգի, 14 տուն, 3 ջրաղաց և 15 կրպակ[7]։

Պետական հողերը երկու կարգի էին՝ բուն պետական և մաղամատական։ Դրանցից առաջինը գնալով նվազել էր։ 1880-ական թթ. բուն պետական հողանդակներից մնացել էր միայն վաղեմի սարդարի Դալմայի այգին, պետական մնացած բոլոր հողատարածությունները 1870 թ. քաղաքային կանոնադրություններ կիրառելուց հետո աստիճանաբար անցել էին քաղաքային ինքնավարության տնօրինությանը։

Քաղաքային հողերը զանազանակերպ էին։ Դրանք բաղկացած էին հայտահատիկային դաշտերից, արոտավայրերից, այգիներից ու բանջարանոցներից, հրապարակներից, տնատեղերից, շուկա-հրապարակներից և այլն, և այլն։ Քաղաքապատկան հողերը գրված էին քաղաքային շրջագծի մեջ մտնող տերիտորիայով մեկ՝ և՛ բուն քաղաքում, և՛ դրանից դուրս՝ արվարձաններում։

1890-ական թթ. վերջերին քաղաքապատկան բոլոր կարգի հողային տարածությունները կազմում էին մի քանի հազար դեսյատին։ Այդ բոլոր հողերի նկատմամբ քաղաքային ինքնավարությունը գոյություն ունեցող կանոնադրության համաձայն և պետական օրգանների սանկցիայով օտարացնելու, կապալով տալու և այս կամ այն նպատակներով օգտագործելու լիակատար իրավունք ուներ։

Քաղաքային հողաչափի կողմից պարբերաբար կազմվում էր քաղաքապատկան հողերի հատակագիծը[8], իսկ այդ հողերը զավթումներից պաշտպանելու պարտականությունը դրված էր քաղաքային ոստիկանական վարչության ու առևտրա-տնտեսական ոստիկանության վրա[9]։ Այդ գործում կարևոր դեր էին խաղում նաև քաղաքամասերի պետերը, որոնք պարտավոր էին յուրաքանչյուրն իր քաղաքամասում հսկելու, որպեսզի «օրինական» կարգը «ճրչտիվ» պահպանվի։

Քաղաքապատկան հողերը կապալով էին տալիս տարբեր ժամկետներով՝ մեկ տարուց մինչև 7—8 տարի և ավելի ժամանակով։ Տարբեր կարգի հողա-

7 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 101, ցուցակ 1, գ. 50, թ. 25, ֆ. 47, գ. 254, թթ. 1 և 4—6, գ. 261, թ. 1 և 2, «Эриванские объявления», 1913, № 24։

8 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 637, թ. 6։

9 Նույն տեղում, գ. 802, թ. 9։

յին տարածությունների կապալագինը տարբեր էր, և փոփոխության էր ենթարկվում ժամանակի ընթացքում։ Կապալով տալու մասին սովորաբար հայտարարվում էր մամուլում, և գործարքի պայմանները որոշվում էին աճուրդի միջոցով։ Ճիշտ է, քաղաքային վարչությունն ու դուման ունեին իրենց նախնական պայմանները, բայց դրանք կարող էին փոփոխության ենթարկվել աճուրդի ընթացքում։ Աճուրդի արդյունքների մասին հայտնվում էր դումային, որը համապատասխան որոշում էր ընդունում և ուղարկում նահանգական ատյանին ի հաստատություն։ Երկու կողմերի միջև կնքվում էր հատուկ համաձայնագիր, որի մեջ նշվում էին կապալի ժամկետները, կապալավարձը, հողային տարածության չափը, բնույթը, սահմանները, պահպանելու և օգտագործելու պայմանները։ Կապալով տալու ժամանակ կողմերի միջև սովորաբար տեղի էր ունենում սակարկություն։ Քիչ չէին նաև այն դեպքերը, երբ կապալի պայմաններն ընդունելուց և որոշ ժամանակ հողից օգտվելուց հետո, կապալառուն անընդունելի էր հայտարարում դրանք և դիմում էր ներկայացնում հաստատված պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու խնդրանքով։ Այդ կապակցությամբ կապալառուների և քաղաքային վարչության միջև ծագում էին վեճեր, որոնք պետական օրգանների կողմից սովորաբար լուծվում էին մեծ քաշքշուկով[10]։ Քաղաքային ինքնավարությունն ամենայն խստությամբ էր վերաբերվում հատկապես նորքեցի գյուղացիներին։ Նորքը քաղաքին միացնելու ժամանակ (1837 թ.) նորքեցիները կորցրել էին Աբուհայաթի և Նորքի առուներով ոռոգվող 761 դեսյատին հողերի նկատմամբ իրենց օրինական իրավունքները և դարձել էին սոսկ վարձակալողներ։ Սկզբնական շրջանում «քաղաքի հայերը» մխիթարում էին նորքեցիներին, թե նշված հողերից օգտվելու համար իրենք սահմանել են չափավոր վարձ՝ ընդամենը 200 ռուբլի։ Բայց դա երկար չի տևում և հողի նկատմամբ նորքեցիների իրավունքի վաղեմիության ժամկետը լրանալուց հետո քաղաքային ինքնավարությունն արդեն հանդես է գալիս որպես տիրապետող և իրավունք վերապահում իրեն քաղաքին անցած այդ հողերը կապալով հանձնել դանազան մարդկանց[11]. «Эриванские объявления» թերթիկի թղթակիցը դրում է, որ՝ «Շատ կարճ միջոցում Նորքի հողերի կապալը գնալով ավելի թանկանում է և անմատչելի դառնում հողագործ դասակարգին։ Վաշխառու կապալառուները կեղեքելով սնանկացնում և աղքատության դուռն են հասցնում հողագործ նորքեցուն»[12]։ 1914 թ. Նորքի հողերից 291 դեսյատին 1850 ռուբլի կապալագնով հանձնվել էր նորքեցիներին՝ օգտագործման։ Դա շատ խիստ պայման էր և փաստորեն անմատչելի էր աղքատության դուռը հասած հողագործ նորքեցու համար[13]։ Հողագործ նորքեցին, որի գոյության հիմնական միջոցներից մեկը երկրագործությունն էր, հարկադրված էր ամենաստորացուցիչ պայմաններով ընկնել վաշխառու-կապալառուի ճանկը և դառնալ նրա ղոհը։ Բայց միայն նորքեցին չէր դրանց զոհը։

---

10 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 799, թթ. 70—72, 76—77, 117, 123, գ. 1108, թթ. 31, 32, գ. 1325, թ. 92, գ. 1329, թ. 39—40, «Эриванские объявления», 1914, № № 28 46 և այլ տեղերում։

11 «Эриванские объявления», 1914, № 46։

12 Նույն տեղում։

13 Նույն տեղում։

Քաղաքապատկան ամբողջ հողը տրվում էր վարձակալման[14]։ Կապալով տրված միայն վարելահողերը, բանջարանոցային հողերն ու այգիները կազմում էին 1312,25 դեսյատին, կամ մոտ 1432,5 հեկտար, որը մյուս հողերի՝ արոտավայրերի, շարժական կրպակների դրված տարածությունների, անասունների, սայլերի ու բեռների կանգառի համար հատկացված հողերի հետ միասին քաղաքին տարեկան բերում էր 28 248 ռ. եկամուտ[15]։

Վաճառքի հետևանքով հետագա տարիներին քաղաքապատկան հողերի տարածությունը նվազում է։ Այսպես, օրինակ՝ 1193 դես. 200 քառ. սաժեն՝ 110 հողակտորների բաժանված վարելահողերից 1906 թ. քաղաքին մնացել էր 1142 դես. 489 քառ. սաժեն, իսկ «Յոնջալրդ» կոչված 49 դես. 1060 քառ. սաժենից՝ 36 դեսյատին[16]։ 1914 թ. տվյալներով՝ նույն պատճառով վարելահողերը նվազելով հասել էին 1121 դեսյատինի[17]։ Վաճառքի հետևանքով նույն կերպ նվազում էին նաև քաղաքապատկան մյուս հողային տարածությունները։

Սակայն քաղաքային հողերի տարածության նվազման պատճառը միայն վաճառքը չէր։ Քաղաքային ինքնավարության թույլ հսկողության և կապալառուների անհոգի և նեղ շահադիտական վերաբերմունքի հետևանքով հաճախ շարքից դուրս էին գալիս և անպտուղ տարածությունների վերածվում վարելահողեր, այգիներ և բանջարանոցային հողեր։ Ի դեպ պետք է նշել, որ կապալով տալը ընդհանրապես վնաս էր հասցնում քաղաքապատկան հողերին, իջեցնում եկամտաբերությունը։ Երևան քաղաքի գոյություն ունեցող հողային տարածության համեմատությամբ ստացվող եկամուտները շատ համեստ էին։ «Эриванские объявления» թերթիկի թղթակիցներից մեկի վկայությամբ 1913—1914 թթ. քաղաքի հարևան գյուղերում հողի մեկ դեսյատինից ստացված տարեկան մաքուր եկամուտը հաշվում էին 48—114 ռուբլի, մինչդեռ Երևանի քաղաքապատկան 1121 դեսյատին վարելահողերի տարեկան եկամուտը նույնիսկ չէր հասնում 15 000 ռուբլու[18]։

Քաղաքապատկան հողերի վաճառքը կատարվում էր այս կամ այն ձեռնարկման համար անհրաժեշտ միջոցներ ստեղծելու նպատակով։ Այսպես. օրինակ, 1906 թ. քաղաքային ինքնավարությունը քաղաքի տարբեր մասերում վեց հողակտոր է վաճառում, քաղաքային հիվանդանոց կառուցելու համար[19]։ Այլ նպատակներով քաղաքային ինքնավարությունը 1909 թ. վաճառքի է հանում մի շարք հողանդակներ[20]։ Նույն թվականին քաղաքապատկան հողերի վաճառքն այնքան շատ էր, որ հարց է հարուցվում, որպեսզի քաղաքային վարչությանը իրավունք տրվի անմիջականորեն տնօրինելու օտարացման հարցը։ Հողի նման վաճառքներ են կատարվել նաև 1912 թ.[21]։ Գնահատումը կատարվում էր մշտապես գործող հատուկ հանձնաժողովի կողմից։ 1890—1912 թթ.

14 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 924, թ. 4. գ. 1366, թ. 1 և 85, գ. 1367, թ. 74։

15 Նույն տեղում։

16 Նույն տեղում, գ. 1501, թ. 1։

17 «Эриванские объявления», 1914, № 28.

18 Նույն տեղում։

19 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 1498, թ. 1։

20 Նույն տեղում, գ. 1568, թթ. 1, 2, 3, 11։

21 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1498, թ. 157 և այլուր։

մեկ քառ. սաժ. քաղաքապատկան հողը գնահատվել է 60 կոպեկից մինչև 15 ռուբլու սահմաններում[22]։ Հողի գինը որոշելիս հաշվի էին առնվում տեղը, ոռոգման պայմանները, արգավանդությունը, բնույթը (այգի, վարելահող և այլն)[23]։

Չնայած հատուկ հսկողությանը և գոյություն ունեցող կարգին, քաղաքապատկան հողերը հաճախ զավթվում էին այս կամ այն անհատի կողմից։ 1904—1910 թթ. ընթացքում արձանագրված են քաղաքապատկան հողերի զավթման բազմաթիվ դեպքեր։ Քաղաքային վարչության գործունեությունը ստուգող հանձնաժողովն իր հաշվետվության մեջ արձանագրում է, որ թեև մինչև քաղաքի վերջնական պլանավորումը դադարեցված էր Դեմիրբուլաղ թաղամասում քաղաքապատկան հողերի օտարացումը՝ վաճառքը, այնուամենայնիվ այդտեղ անհատների կողմից աստիճանաբար յուրացվել էին մի քանի տասնյակի հասնող հողակտորներ[24]։ Չնայած ձեռք առնված միջոցառումներին, քաղաքային վարչությանը չի հաջողվում բոլոր հողակտորները ետ ստանալ։ Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ հողերի վաճառքի ժամանակ չարաշահումներ էին կատարվում նաև քաղաքային ինքնավարության պաշտոնյաների կողմից։ Մամուլի տվյալների համաձայն, օրինակ, 1909 թ. «Մլեր» կոչված գերեզմանատանը ծախված տեղերի գումարների մի զգալի մասը յուրացվել էր քաղաքային տեխնիկ Մեհրաբյանի կողմից։ Այդ հարցը նույնիսկ դուռա է մտցվում, սակայն անհետևանք է մնում[25]։

Հողային տարածությունների հետ մեկտեղ քաղաքի ինքնավարության իրավասության տակ էին գտնվում նաև ավազի, կավի ու քարի պաշարները։ Քաղաքապատկան հողերից շինանյութերի հանույթի իրավունքը տրվում էր կապալով այս կամ այն կապալառուին։ 1908 թ. քաղաքապատկան հողերից ավազ հայթայթելու համար սահմանված էր 600 ռ. կապալագին, իսկ շինարարական քարի համար՝ 500 ռուբլի, հաջորդ տարում կապալավարձը իջնում է[26]։

Քաղաքի գյուղատնտեսական ճյուղերի վիճակը մեծապես կախված է ոռոգման պայմաններից։ 1890 թ. հաստատվում է ոռոգման սիստեմից օգտվելու նոր կանոնադրություն, ըստ որի, 1891 թ. Անդրկովկասը, ելնելով ոռոգման պայմաններից, բաժանվում է ջրային վեց տեղամասի՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և այլն։ Դրանցից երկրորդն իր մեջ ընդգրկում է Երևանի նահանգը, Կարսի մարզը՝ առանց դեպի Կուր հոսող գետերի ավազանների, և Զանգեզուրի գավառը՝ Հագարի գետի ավազանի հետ միասին։ Ջրային տեղամասերը բաժանված էին շրջանների՝ մահալների (կամ օկրուգ)[27]։

Յուրաքանչյուր ջրային տեղամաս ուներ իր ջրաշխ-ինժեները, որը ենթարկվում էր Անդրկովկասի ջրային տեսուչին։

---

22 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 530, թ. 119—134, գ. 1498, թ. 1, գ. 1568, թ. 1—3, 11, ֆ. 92, գ. 478, թթ. 322, 323, 325, 327 և այլն։

23 Նույն տեղում, ֆ. 92, գ. 478, թ. 293։

24 Նույն տեղում, ֆ. 117, գ. 530, թ. 119—134։

25 «Эриванские объявления», 1909, № 69.

26 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 1564, թթ. 47, 62, 74, գ. 1565, թթ. 13, 74 և այլն։

27 ЦГИА Грузинской ССР, ф. 365, д. 3, թթ. 41—52, 122—127։

Ջրբաշխ-ինժեների պարտականությունների մեջ մտնում էին ջրից օգտվելու իրավունքները որոշող շրջանային ատյաններում նախագահելը, ջրի շրջանային աստիճանավորների վրա հսկելը, ջրանցքների, ամբարտակների և ոռոգման այլ կառուցվածքների հատակագծեր կազմելը, ջրերի և դրանցով ոռոգվող հողային տարածությունների քանակների որոշումը, նոր ջրերի և ոռոգման ենթակա նոր հողերի հայտնաբերումը, հեղեղների դեմ պայքարելը, ճահիճների չորացման մասին հոգ տանելը, ոռոգման գծով եղած նախագծերի իրագործման մասին հոգալը և այլն[28]։

Երևանի նահանգից, Կարսի մարզից և Զանգեզուրի գավառից բաղկացած երկրորդ ջրային տեղամասը Անդրկովկասի ամենարնգարձակ և ամենակարևոր տեղամասերից մեկն էր։ Ոռոգման ջրերի ամբողջ կառավարչությունը հանձնված էր ներկայացուցիչների խորհրդին, շրջանի (մահալի) ջրբաշխին (միրաբ), առուների վերակացուներին (ջվարներ) և ջրպետներին (ջրային ավագ)։ Այդ բոլոր պաշտոնյաները թեև ընտրովի էին, բայց հաստատվում էին վերադասների կողմից. ներկայացուցիչներին ու շրջանի ջրբաշխին (միրաբ) հաստատում էր նահանգապետը, իսկ առուների վերակացուները (ջվարներ) ու ջրպետները (ջրային ավագներ) հաստատվում էին գավառապետի կողմից[29]։ Ջրի շրջանային ներկայացուցիչների խորհուրդը և շրջանի ջրբաշխը ընտրվում էին երեք տարի ժամանակով՝ ջրից օգտվողների կողմից։ Շրջանի ներկայացուցչական խորհրդի մեջ յուրաքանչյուր ենթաշրջանից ընտրվում էր մեկ ներկայացուցիչ։ Իսկ առուների վերակացուներն ու ջրպետները ընտրվում էին մեկ տարի ժամանակով[30]։

Ջրից օգտվում էին ըստ մատյանների ցուցակների, իսկ օգտվելու կարգը որոշվում էր ընդհանուր ժողովի կողմից։ Ոռոգման գծով կատարված բոլոր ծախսումներին մասնակցում էին բոլոր օգտվողները ըստ ստացած ջրի քանակի[31]։

Առաջվա պես Երևան քաղաքը կազմում էր մի առանձին ջրային շրջան, որն ուներ իր ջրբաշխը, իսկ յուրաքանչյուր առու՝ Դալմայի, Մամրիի, Արուհայաթի, Կրբխբուլաղի և այլն, ուներ իր ջրպետը կամ ավագը և ներկայացուցիչների կամ վեքիլների խորհուրդը։ Բակերի բանջարանոցների և մրգատու այգիների համար ջրի ավագը պարտավոր էր ջուր բաց թողնել 15 օրը մեկ անգամ, խաղողի այգիների ոռոգման համար՝ 20 օրը մեկ անգամ, իսկ խմելու համար՝ ամեն օր։ Ավագը վարձատրվում էր յուրաքանչյուր կես դեսյատին տարածության համար 50 կոպեկով։ Ներկայացուցիչները պարտավոր էին ջրի ավագին տալ կնքված հատուկ մատյան, որտեղ գրանցվում էին այգիներն ու այգետերերը և յուրաքանչյուր անգամ այգին ջրելիս ավագը այգետիրոջից վերցնում էր ստորագրություն, որ նրա այգին իրոք ջրված է։

Նոր կանոնագրության համաձայն Երևանում պարբերաբար կատարվում էին ջրբաշխի, ջրպետների և վեքիլների ընտրություններ։ Արխիվային նյութերում բազմաթիվ փաստաթղթեր են պահպանված Երևան քաղաքի ջրբաշխի, քաղաքային առուների ջրպետների, ներկայացուցիչների ընտրությունների։

28 Նույն տեղում, դ. 1, թ. 2։
29 Նույն տեղում, թ. 2—3։
30 Նույն տեղում, թ. 3—4։
31 Նույն տեղում, թ. 3—5։

և նրանց պարտականությունների ու իրավունքների մասին[32]։ Իսկ այդ փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ նոր կանոնադրության մեջ և քաղաքի մասշտաբով ոռոգման ցանցի մասին հրապարակված կանոնադրություններում պահպանվել և իրավական ուժ էին ստացել նախորդ շրջանի շատ տրադիցիաներ։ Ոռոգման առուներից օգտվելու համար հրապարակվում էին պարտադիր կանոններ[33] և հետևում էին, որպեսզի դրանք չխախտվեն։ Ըստ այդ կանոնների, ոչ ոք իրավունք չուներ առանց հերթի օգտվելու այս կամ այն առվից, իսկ հերթականությունն ու ջրելու հաճախականությունը սահմանված էին ըստ առանձին առուների[34]։ Ոչ ոք իրավունք չուներ կամայականորեն Զանգվից կամ Գետառից և կամ ջրի այլ աղբյուրներից առուներ անցկացնել։ Նոր առու անցկացնելու համար, անկախ նրա մեծությունից, պետք է թույլտվություն վերցվեր ջրբաշխ-ինժեներից[35], իսկ ջրի օգտագործման գծով կար հատուկ իրավաբան-կոնսուլ, որը հսկում էր օրենքների ու կանոնների ճիշտ կիրառման վրա[36]։

Գոյություն ունեցող կարգն ու կանոնները, սակայն, անզոր էին վերացնելու ոռոգման ջրի համար սովորական դարձած վեճերն ու կռիվները։ Վեճերը երբեմն հասնում էին արյունահեղության և մարդասպանության։ Կռիվներն ավելի հաճախակի էին դառնում հուլիս-օգոստոս ամիսներին։ Կարգը խախտողները միայն քաղաքացիները չէին։ Ավելի մեծ չափով ապօրինություններ էին անում ոռոգման գծով եղած պաշտոնյաները՝ ջրբաշխ-ինժեները, ջրբաշխը, ջրպետները և ուրիշներ։ Արխիվային նյութերում հաճախ ենք հանդիպում այդ պաշտոնյաների դեմ ուղղված մասսայական դիմումների ու բողոքների, որոնց ճնշման տակ հաճախ հարկադրված էին լինում նրանց հեռացնել իրենց պաշտոններից[37]։

Մեզ հետաքրքրող շրջանում քաղաքի ոռոգման ջրի պաշարներն ու աղբյուրները մնացել էին նախկինները՝ Զանգուն, Գետառը և տարբեր թաղերում եղած աղբյուրները։ Դրանց մեջ, անշուշտ, ջրի հիմնական աղբյուրը առաջվա պես մնում էր Զանգուն, և իզուր չէր, որ ժողովուրդը՝ արքունական հարկերը նկատի ունենալով, ստեղծել էր փոխաբերական իմաստ ունեցող հետևյալ դարձվածքը. «Երևանի Զանգուն բերում էր տարեկան մեկ փութ ոսկի. իսկ Էջմիածնի գետը (Քասախը) բերում էր մի փութ արծաթ»[38]։ Նույնն էին մնացել և մեծ առուները՝ Դալման, Արուհայաթը, Մամրին, Նորագեղը, եթե չհաշվենք այդ մայր առուներից նոր տարված մի քանի տասնյակի հասնող փոքր առուները, որոնք մայր առուներից ջուր էին տանում դեպի այգիները, բանջարանոցներ ու դաշտեր։ Ջրի քանակը առաջվա պես որոշվում էր «բաշ»-ով և «բահ»-ով։ Դրանք իբրև միավորներ տարբեր առուներում ունեին տարբեր քանակություն։ Գետառի սիստեմում օրվա մեջ 180 հապար դույլ ջուր տվող առուն

32 Այդ բոլորի մասին տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 38, թ. 2, գ. 307, թ. 4, 6, գ. 551, թ. 57, գ. 597, թթ. 61, 65, 68, 72, 74, 79, գ. 821, թ. 10—14, ֆ. 134, գ. 381, թթ. 21, 23, 25, գ. 203, թ. 22, գ. 320, թ. 15 և այլուր։

33 Նույն տեղում, ֆ. 117, գ. 71, թ. 7—8։

34 Նույն տեղում, ֆ. 134, գ. 320, թթ. 15, 16, 17 և այլն։

35 Նույն տեղում, գ. 72, թթ. 67—68, 76, գ. 203, թ. 8։

36 Նույն տեղում, օգ. 51, 72 և այլն։

37 Տե՛ս, օրինակ, ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 134, գ. 203, թ. 23։

38 Տե՛ս Իփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. 1, Վենետիկ, 1903—1905, էջ 708։

համարվում էր 0,53 բահ կամ 1,06 «բաշ» հզորություն ունեցող առու[39]։ Զանդվի սիստեմում դրանք արտահայտված էին մի փոքր ավելի մեծ թվերով։

Երևանի ոռոգման առուները մինչև 1883 թ. պատկանում էին պետությանը։ Այդ թվականի մարտի 30-ին կառավարական սենատի հատուկ հրահանգով դրանք հանձնվում են քաղաքային ինքնավարության տնօրինությանը։ Երևանի նահանգապետը քաղաքագլխին հասցեագրած նույն թվականի հուլիսի 24-ի իր գրության մեջ վկայակոչելով սենատի հրամանագիրը՝ նրան հանձնարարում է կառավարական հրամանագիրը կատարելու համար անել համապատասխան կարգադրություններ[40]։ Դրանցից հետո ոռոգման հիմնական առուների վերանորոգման, դրանք կարգին վիճակում պահելու, վերահսկելու և այլ պարտականություններն ընկան քաղաքային ինքնավարության վրա, իսկ հիմնական առուներից հիմնված երկրորդական ճյուղերի մասին հոգում էին իրենք՝ հողատերերը։

Քաղաքի տնտեսական կյանքում գյուղատնտեսական ճյուղերը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին շարունակում էին կարևոր դեր խաղալ։ Դրանց համախառն արտադրանքը բավական ավելանում է չնայած արդյունաբերության ծագման և զարգացման հետևանքով բավական իջնում է գյուղատնտեսական ճյուղերի տեսակարար կշիռը քաղաքի ամբողջ տնտեսության մեջ։ Առաջվա նման գյուղատնտեսական ճյուղերն ըստ իրենց արտադրանքի քանակի ունեին հետևյալ հաջորդականությունը՝ այգեգործություն ու բանջարաբուծություն, երկրագործություն, անասնապահություն։ Դրանցից համեմատաբար մեծ զարգացում ունեին այգեգործությունն ու բանջարաբուծությունը, իսկ դա զգալի չափով հետևանք էր գինու և կոնյակի արդյունաբերության զարգացման և քաղաքի բնակչության թվի աճի։

Այգիների մշակման բնագավառում նախորդ ժամանակների համեմատությամբ էական փոփոխություններ չեն կատարվում։ Այգիների մշակման գործիքները նույնպես մնացել էին նույնը։ Մեծ այգետեր անհատների կողմից կատարվող այգեգործության կատարելագործման փորձերը ունեին չնչին մասշտաբներ ու նշանակություն[41] և որևէ չափով չէին ազդում ընդհանուր դրության վրա։ Սակայն այգեգործությունը հացահատիկների մշակությունից բավական մեծ առավելություններ ուներ, հատկապես եկամտաբերության տեսակետից։ Այգեգործությունը քաղաքի գյուղատնտեսական ճյուղերից ամենաառաջնակարգն էր։ Քաղաքում ծագող գինու-օղու-կոնյակի խոշոր արդյունաբերության զարգացման շնորհիվ նահանգի գյուղական վայրերի խաղողագործությունը զարգացնելու հետ միասին բավական առաջադիմում է և քաղաքի այգեգործության այդ ճյուղը։

Այգեգործության զարգացումը խրախուսելու համար 1837 թ. վերացվել էր Երևանի այգիներից վերցվող ակցիզային հարկը[42]։ Ըստ երևույթին հետագայում շրջանցում էին այդ կարգադրությունը և առաջվա նման շարունակում ակցիզի գանձումը։ 1884 թ. քաղաքային դումայի ձայնավորների մի խումբ դիմում է դումային և պահանջում է հարց հարուցել քաղաքում թորվող օղուց

39 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 352, թ. 33։
40 Նույն տեղում, գ. 89, թ. 59։
41 «Кавказский календарь на 1893 г.», էջ 43։
42 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 113, թ. 2։

վերցվող ակցիզային հարկը վերացնելու մասին[43]։ Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, քաղաքում կատարելագործված օղեթորիչ գործարանների երևան գալուց հետո (1890-ական թվականների վերջերից), տնայնագործական եղանակով օղի ծխող «գործարանները» ազատվում էին ակցիզային հարկից, քանի որ նրանց արտադրանքը փաստորեն հումք է դառնում առաջինների համար, որոնք արդեն ենթակա էին ակցիզային հարկի։

Ինչպես տնտեսության մյուս ճյուղերի, այնպես էլ այգեգործության վիճակը կախված էր հասարակական ու հողային հարաբերություններից, մշակման եղանակներից և երկրի ու քաղաքի ընդհանուր զարգացման մակարդակից։ Այս կամ այն տարվա բերքատվությունն ու եկամտաբերությունը մեծապես կախված էր նաև եղանակից։ Ճիշտ է, այգեգործությունը երկրագործական այն ճյուղերից է, որոնց գոյությունը մեզ մոտ պայմանավորված է արհեստական ոռոգմամբ, բայց միայն դրանով չի վերջանում գործը։ Այգեգործության համար կարևոր նշանակություն ունեին նաև ջրային պայմանները։

Արարատյան դաշտի և Երևան քաղաքի համար մեծ վտանգ էին ներկայացնում գարնանային ցրտահարությունները և աշնանային երկարատև անձրևները, որոնք փչացնում էին արդեն հասունացած խաղողի բերքը։ Վաղ գարնանային ցրտահարությունները բավական հաճախ են լինում։ 1879—1914 թթ. քաղաքում և Արարատյան դաշտում արձանագրված է մոտ 10 ցրտահարություն։ Այգիներին առանձնապես մեծ վնասներ են հասցրել 1894 և 1914 թթ. ցրտահարությունները[44]։ Այդ ցրտահարությունների հետևանքով Երևանի նահանգում 1894 թ. խաղողի բերքը 1893 թ. համեմատ պակաս է եղել 24,1 տոկոսով, իսկ 1914 թ. ապրիլի ցրտահարությունը, ինչպես արձանագրում է նրա վնասները հաշվող հատուկ հանձնաժողովը, պատճառ է դարձել ավելի մեծ վնասների[45]։ Անկայուն բերքատվության մյուս պատճառը հիվանդություններն էին։ XIX դարի 80—90-ական թվականներին Երևանում այգիների թիվը հասնում էր 700-ի, դրանից մի փոքր ավելի էր այգիների թիվը 1913 թ.[46]։ XIX դարի վերջին քառորդում, ընդհուպ մինչև 90-ական թվականների վերջերը, քաղաքի խաղողի այգիների տարածությունը գրեթե չի մեծանում, մնում է նախկինը և կազմում էր մոտ 1200 դեսյատին[47]։ XX դարի սկզբներից դրությունը փոխվում է։ Իսկ քաղաքի առանձին թաղամասերում յուրացվող նոր հողերի հաշվին զգալի չափով ավելանում է խաղողի այգիների տարածությունը՝ 1913 թ. հասնելով մոտ 1340 դեսյատինի, որը կազմում էր ամբողջ Երևանի նահանգի խաղողի այգիների գրեթե 13 տոկոսը, իսկ Երևանի նահանգի խաղողի այգիների տարածությունը կազմում էր մոտ 9939 դեսյատին[48]։

Խաղողի այգիների բերքատվությունը նախորդ ժամանակների համեմատությամբ զգալի փոփոխություններ չէր կրել։ Դրանց բերքի քանակի մասին սկզբնաղբյուրներում և արխիվային փաստաթղթերում հիշատակվում են հակասական թվեր։ Միջին հաշվով Երևան քաղաքում խաղողի այգիների բերքը

43 Նույն տեղում, թ. 4։

44 Տե՛ս „Кавказский календарь на 1866 г.", отд. 5, էջ 181, ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 133, ցուցակ 1, գ. 5040, թ. 11—12։

45 Նույն տեղում։

46 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 113, թ. 36, ֆ. 124, գ. 36, թ. 56։

47 Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 532։

48 «Кавказский календарь на 1914 г.», отд. статистический, էջ 133։

XIX դ. 90-ական թթ. կազմել է մեկ դեսյատինից 300—400 փութ, իսկ XX դարի սկզբներին բարձրանում է մինչև 350—450 փթի[49]։ Քաղաքի այգիների մեջ, ինչպես նշում է ագրոնոմ Ի. Զ. Անդրոնիկովը, Դալման ամենացածր բերքատվություն ունեցողներից մեկն էր։ 1890-ական թվականների սկզբներին այստեղ մեկ դեսյատին խաղողի այգուն միջին հաշվով ընկնում էր 10 խալվար (300 փութ) բերք, իսկ դրանից ավելի բերք հազվադեպ էր պատահում։ Նորագեղի այգիների բերքատվությունն ավելի բարձր էր[50]։ Այդպիսի տարբերություն նկատվում էր նաև քաղաքապատկան ու մասնավոր այգիների միջև։ Կապալառուների անհոգի վերաբերմունքի պատճառով քաղաքապատկան այգիների բերքը սովորաբար մասնավոր այգիների բերքից ցածր էր լինում։

Խաղողի այգիների եկամտաբերությունը ցածր էր, իսկ բոլոր աշխատանքները վարձով կատարելու դեպքում ծախսը գերազանցում էր եկամտին։ Ըստ արխիվային նյութերի, 1890-ական թվականների սկզբներին Երևանի նահանգում միջին հաշվով յուրաքանչյուր դեսյատին այգին մշակելը, բերքը հավաքելն ու փոխադրելը և նրանից վերցվող քաղաքային հարկերն ու միրաբին տրվող վարձը կազմում էին մոտ 118 ռուբլի։ Ստացված բերքը ամբողջությամբ օղի դարձնելու համար պահանջվում էր ևս 92 ռուբլի (վառարանի, բանվորների, վառելիքի, կաթսայի, վերանորոգման համար կատարված ծախսերը և ակցիզային հարկը միասին վերցրած)։ Այսպիսով, մեկ դեսյատին այգին մշակելու և ստացված բերքը օղու վերածելու համար պահանջվում էր մոտավորապես 210 ռուբլի, մինչդեռ մեկ դեսյատինից ստացված ամբողջ օղին (որ կազմում էր մոտ 48 դույլ կամ 2160 աստիճան) վաճառելու դեպքում ստացվում էր մոտ 173 ռուբլի, այսինքն՝ ծախսերը գերազանցում էին եկամուտը մոտ 37 ռուբլով[51]։ Այդ պակասորդը այգետերերը լրացնում էին այգում եղած մրգատու ծառերի բերքը, խոտն ու առվույտը վաճառելով։ Բացի դրանից, այգետերերը մասնագետներ ու բանվորներ վարձելու փոխարեն այգու բոլոր աշխատանքները կատարում էին իրենք[52]։

Խաղողի այգում եղած բազմաթիվ մրգատու ծառերից զատ, կային նաև «մաքուր» մրգատու այգիներ։ Դրանց տարածությունը հասնում էր 1250 դեսյատինի։ Նախորդ շրջանի համեմատությամբ 1879—1914 թթ. մրգատու այգիների տարածությունը բավական ընդարձակվել էր։ Այս շրջանում մրգատու նոր այգիներ էին գցվել նաև Նորագեղի խոպան հողերում։ Այդ նոր այգիները մի ընդհանուր հավաքական անունով կոչվում էին «խամերի» այգիներ[53]։ Մրգատու այգիների բերքատվությունը ընդհանուր ու մոտավոր հաշիվներով հավասար էր խաղողի այգիների բերքատվությանը, բայց առաջինները ավելի քիչ աշխատանք էին պահանջում և ավելի եկամտաբեր էին, քան

---

49 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 113, թ. 63, ֆ. 124, գ. 23, թ. 6—7, գ. 36, թ. 56, «Кавказский календарь на 1893 г.», էջ 42—43, на 1896 г., отд. 5, էջ 181, на 1909 г., отд. 4, էջ 527, «Обзор Эриванской губернии за 1906 г.», էջ 6, «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. 2, էջ 74, «Մուրճ» (ամսագիր), 1907, № 7, էջ 233 և այլ տեղում։

50 Տե՛ս «Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе», вып. 6, Тифлис, 1894, էջ 76։

51 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 113, թ. 63։

52 Նույն տեղում։

53 Նույն տեղում, ֆ. 133, ցուցակ 1, գ. 5040, թ. 12։

երկրորդները։ Մեզ հետաքրքրող շրջանում քաղաքի մրգատու այգիների ծառային կազմը ենթարկվում է զգալի փոփոխության։ Տեղական ընտիր ծառատեսակների՝ դեղձենու, ծիրանենու, բալենու, սալորենու և այլ մրգատու ծառերի հետ միասին այս շրջանում Երևանի այգիներում հաջողությամբ բերք էին տալիս ներմուծված եվրոպական ծառատեսակներ։ Մրգատու այգիների մեծագույն մասը տներին կից էր, կամ ուղղակի դրանց բակերում և զուգորդված էր կանաչեղենի մարգերով, փոքր բանջարանոցներով և բնական ու արհեստական խոտհարքներով։

Երևանի նահանգում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եղած 580 դեսյատին բանջարանոցների[54] մոտ 15—20 տոկոսը գտնվում էր Երևան քաղաքում։ Քաղաքում տներին կից եղած մանր բանջարանոցներից բացի Յոնջալը կոչված վայրում, Դալմայի կողմերում և այլ մասերում կային համեմատաբար ավելի մեծ տարածություններ գրավող բանջարանոցներ, որոնցում մշակում էին պոմիդոր, կաղամբ, վարունգ, լոբարույսեր, կանաչեղեն։

Մրգատու և խաղողի այգիների մեջ ամենանշանավորը նախկին սարդարի այգին էր։ Այս այգին պարսպապատ էր և բաժանված էր 6 ուղղանկյուն քառանկյունիների, որոնք իրարից բաժանված էին բավական լայն ծառուղիներով։ XIX դ. 80—90-ական թվականներին և հետագա տարիներում պետությանը պատկանող այդ այգին գտնվում էր անշուք ու անխնամ վիճակում։ Կապալառուները մտածելով միայն իրենց անձնական եկամուտների մասին, այգին շահագործման էին ենթարկում գիշատչորեն, կտրատում էին ծառերը, անմշակ էին թողնում այգու ծայրերին նեղ շերտերով ձգվող «դռները», ժամանակին փխրեցում ու քաղհանում չէին կատարում, էտը կատարում էին անխնամ[55], չնայած ըստ պայմանագրի նրանք պարտավոր էին այգին պահել կարգին վիճակում, թույլ չտալ անօրինականություններ[56]։ Այդ այգին խառը տիպի էր։ 1 դես. 600 քառ. սաժ. գրավում էր խաղողի այգին, 1 դես. 2100 քառ. սաժ.՝ մրգատու ծառերը, 3 դես. 600 քառ. սաժ՝ ծառապատ տարածությունը, իսկ 5 դես. 600 քառ. սաժ. բանջարանոցները, ճանապարհները և ծաղկանոցները[57]։ Գրաված տարածության, դիրքի և ոռոգման պայմանների համեմատությամբ այգու տված եկամուտները շնչին էին, մինչդեռ ըստ ականատես մասնագետի հաշվումների, լավագույն ձևով մշակելու դեպքում այն տարեկան կարող էր տալ մինչև 10 000 ռուբլու մաքուր եկամուտ[58]։ Էլ չենք խոսում այն մասին, որ նա կարող էր ավելի մեծ դեր խաղալ իբրև փորձադաշտ։

Այգիների մշակումը կատարում էին կամ իրենք այգետերերը կամ վարձու բանվորները։ Սովորաբար այգիներն իրենց ուժերով էին մշակում մանր այգետերերը, իսկ կապալով վերցրած և մեծ այգիները, որոնք կարող էին լինել պետական ու քաղաքապատկան կամ մասնատիրական, մշակում էին վարձու բանվորներով։ Մոսկվայի պետական պատմական կենտրոնական արխիվում պահպանված մի փաստաթղթից երևում է, որ XX դարի սկզբներին Երևանի այգիները մեծ մասամբ մշակում էին Էջմիածնի ու Նոր-Բայազետի գավառներից

54 «Кавказский календарь на 1914 г.», отд. статистич., էջ 133։
55 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4143, թթ. 160—171, «Պսակ», 1880, № 20։
56 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4143, թ. 37—38։
57 Նույն տեղում, թ. 161։
58 Նույն տեղում, թ. 165։

ժամանակավոր վաստակի եկած բանվորները[59]։ Նրանք բավական բազմաթիվ էին և ստանում էին շնչին օրավարձ՝ 30—45 կոպեկ[60]։

Երևանի տնտեսության մեջ այգեգործությունից և բանջարաբուծությունից հետո ըստ նշանակության նախորդ շրջանի նման գալիս էր հացահատիկների մշակությունը։ Այդ բնագավառում մշակման գործիքների ու մեթոդների գծով նախորդ ժամանակների համեմատությամբ որևէ փոփոխություն չէր կատարվել։

Քաղաքի վարելահողերը 1880-ական թթ. ի վեր կազմում էին ավելի քան 1193 դեսյատին[61]։ Այդքան վարելահողերից 1880-ական թթ. յուրաքանչյուր տարի ցանվում էր մոտավորապես 300 դեսյատին[62]։ Հետագայում, կանոնավոր եռադաշտային ցանքաշրջանառության կիրառման շնորհիվ քաղաքի հացահատիկային ցանքատարածությունը մեծանում է 33,3 տոկոսով՝ 1902—1906 թթ. հասնելով 400 դեսյատինի[63]։ Սակայն բոլոր տարիներին միևնույն չափով ցանքեր չէին կատարվում։ Օրինակ՝ 1908 թ. քաղաքում ցանվել է ընդամենը 35 դեսյատին հողատարածություն[64], որը կազմում էր 1901—1906 թթ. ցանքսի ընդամենը 8,75 տոկոսը։ Եթե նահանգի մասշտաբով Երևան քաղաքի այգիների գրաված տարածությունը զգալի տեսակարար կշիռ ուներ, ապա նրա ցանքատարածությունները շնչին տոկոս էին կազմում[65]։ Հացահատիկներից ցանում էին՝ ցորեն, գարի և բրինձ։ Ամբողջ ցանքսի 70—80 տոկոսը կազմում էր ցորենը, երկրորդ տեղը իր տարածությամբ գրավում էր գարու ցանքը, իսկ երրորդը՝ բրինձը։ Երևանի հացահատիկային տնտեսության առանձնահատկությունն այն էր, որ նրա բոլոր ցանքերը կատարվում էին բացառապես ջրովի հողերում։ Սակայն մեծ չէր բերքը։ Երևանի նահանգը բերքատվության տեսակետից սովորաբար բաժանվում էր չորս խմբի։ Առաջին խմբի մեջ մտնում էր միայն Սուրմալուի գավառը, որտեղ 1890-ական թթ. բերքատվությունը հասնում էր մեկին 7—8, երկրորդ խմբի մեջ էին մտնում՝ Շարուր-Դարալագյազի, Էջմիածնի և Երևանի գավառները, որոնցում բավարար չափի բերքը կազմում էր մեկին 4։ Սակայն բրինձը չէր մտնում այդ նորմաների մեջ, նրա բերքը բարձր էր։ Այդ պատճառով էլ երբ մյուս հացահատիկների հետ հաշվում ենք նաև բրինձը, ապա 1890-ական թվականների համար Երևանի գավառի (որտեղ բրինձի ցանքսերը բավական տարածություն էին գրավում) միջին բարձր բերքը կազմում է մեկին 8,8։ Երրորդ խումբը կազմում էին Ալեքսանդրապոլի և Նախիջևանի գավառները՝ մեկին 3,1 բերքատվությամբ, իսկ չորրորդ տեղը՝ Նոր-Բայազետի գավառը, որի բերքատվությունը հազիվ էր հասնում մեկին երկուսի[66]։ Երևան քաղաքի հացահատիկների միջին բերքը բարձր էր Երևանի գավառի միջին բերքից, մանավանդ այն տարիներին, երբ

59 ЦГИА СССР в Москве, ф. ДП, 4 д-во, 1907, д. 87, թ. 5։

60 Նույն տեղում։

61 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 1085, թ. 8։

62 Նույն տեղում։

63 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. 2, таблица 15, на 1908 г., отд. 3, табл. 1։

64 Նույն տեղում, 1910, Ведомость о хлебопашестве за 1908 г.

65 Երևանի վերաբերյալ տվյալները համեմատել „Кавказский календарь на 1914 г." (отд. статистический, էջ 133) ամբողջ նահանգին վերաբերող տվյալների հետ։

66 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1897 г.», էջ 3։

բրինձի ցանքսերը համեմատաբար մեծ էին լինում։ Հացահատիկների բերքատվությունն ընդհանրապես տալիս էր մեծ տատանումներ՝ կապված տարվա եղանակների ու այլ պայմանների հետ։ Այդ գրեթե հավասար չափով վերաբերում է նաև Երևան քաղաքին, թեև, ինչպես ասվեց, նրա հացահատիկային ցանքերը կատարվում էին մեծ մասամբ ջրովի տարածություններում։

Ըստ պաշտոնական տվյալների, Երևան քաղաքում 1911 թ. ցորենի և գարու բերքը կազմել է մեկին 5, 1912 թ.՝ ցորենի բերքը եղել է մեկին 4,3, գարունը՝ մեկին 4,5, իսկ 1913 թ.՝ և՛ ցորենի, և՛ գարու բերքը կազմել է մեկին 5[67]։ Լինում էին տարիներ, երբ բոլոր հացահատիկների՝ աշնան ցորենի, գարու և բրնձի բերքը միասին հաշված հասնում էր մեկին 7, մեկին՝ 8[68], սակայն դրանք բացառիկ տարիներ էին և չէին կարող ճիշտ պատկերացում տալ երկար ժամանակաշրջանի միջին բերքի մասին։ Ցածր բերքատվության և համեմատաբար փոքր ցանքատարածությունների պատճառով քաղաքում ստացված ամբողջ բերքն էլ արտահայտվել է փոքր թվերով։ Քաղաքի ցորենի, գարու և բրնձի բերքը միասին վերցրած նույնիսկ ռեկորդային տարիներին չի անցել 30 հազար փթից։

Նահանգի մյուս քաղաքների համեմատությամբ Երևանի հացահատիկային ցանքերի բերքատվությունը զգալի չափով բարձր էր։

Բանջարաբուծությունը, բամբակագործությունը և հացահատիկների մշակությունը պահանջում էին բավական աշխատանք ու միջոցներ։ Երևանի նահանգում XX դարի սկզբներին միջին թվով յուրաքանչյուր դեսյատին աշնանացան և գարնանացան ցորենի մաքուր եկամուտը (մշակման ծախսերն ու սերմացուի արժեքը դուրս եկած) կազմում էր մոտ 10 ռուբլի (մեկ դեսյատինի բերքը հաշվելով մեկին հինգ հարաբերությամբ), գարու մեկ դեսյատին ցանքի մաքուր եկամուտը՝ 13 ռուբլուց մի փոքր ավելի, բրինձինը՝ 28 ռ. (բերքը հաշվելով մեկին 10 հարաբերությամբ) և այլն։ Հաշվումները ցույց են տալիս, որ նույնպիսի պատկեր են ներկայացնում նաև Երևան քաղաքի հացահատիկային ու բանջարաբուծական ճյուղերին վերաբերող համապատասխան թվերը։

Քաղաքային վարելահողերի մեծ մասը մշակվում էր նորքեցիների կողմից։ Այդ հողերը նախկինում պատկանում էին Նորքի գյուղացիներին և քաղաքին էին անցել Նորքը քաղաքին միացնելու ժամանակվանից։ Քաղաքային դումայի որոշման համաձայն այդ հողերից օգտվելու համար նորքեցիները պարտավոր էին ստացված բերքի մոտ մեկ քառորդը (0,23 մասը) տալ քաղաքային ինքնավարությանը։ Հետագայում քաղաքապատկան հողերը սկսեցին տալ կապալով[69] և դրանով իսկ ավելի վատացավ նորքեցիների դրությունը։ Եթե նախկինում քաղաքային ինքնավարության սահմանած պայմանները նորքեցիների համար ծանր էին, որովհետև ոռոգման ջրի պակասի պատճառով բերքը ցածր ու անկայուն էր, ապա այժմ նորքեցին ընկավ վաշխառու-կապալառուի ճանկը, որը նրան հասցնում էր ծայր աղքատության դուռը։

Գյուղատնտեսական զբաղմունքների երրորդ ճյուղը, որը շարունակում էր զգալի դեր խաղալ քաղաքի տնտեսական կյանքում, անասնապահությունն էր, որի համար կերային բազա էին ծառայում այգեգործական ու բանջարաբուծա-

---

67 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1911 и 1912 гг.», էջ 4, ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1284, оп. 663, д. 15, թ. 12։

68 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 1085, թ. 8։

69 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 117, գ. 799, թ. 69 և այլուր։

կան մշակույթների մնացորդները, այգիներում և դրանցից դուրս եղած խոտհարքները, քաղաքի շրջակայքի արոտավայրերը, իսկ մանր եղջերավոր անասունները ամռանը օգտվում էին նաև ալպյան գոտու արոտավայրերից, ուր դրանց տանում էին հունիս—օգոստոս ամիսներին։

Անասունների մեջ իրենց գլխաքանակով առաջին տեղը գրավում էին քաշող անասունները՝ ձիերը, ջորիները, էշերը, եղները և ուղտերը միասին վերցրած, իսկ երկրորդ տեղը՝ մթերատու անասունները՝ կովերը, ոչխարներն ու այծերը և խոզերը։ Անասունները բացառապես պատկանում էին մասնավոր մարդկանց և հիմնականում կենտրոնացված էին քաղաքի արվարձաններում։ Տարբեր տարիներում քաղաքի անասունների գլխաքանակը արտահայտվել է հետևյալ թվերով.

Հ/Հ	Անասունների տեսակը	Գլխաքանակը						
		1880 թ.[70]	1887 թ.[71]	1891 թ.[72]	1901 թ.[73]	1906 թ.[74]	1908 թ.[75]	1911 թ.[76]
1	Ձիեր	400	549	540	964	910	982	950
2	Էշեր	350	775	721	2192	2600	2510	2400
3	Ջորիներ . . .	200	35	43	55	86	59	120
4	Եզներ, կովեր և գոմեշներ . .	250	990	692	732	960	870	990
5	Ուղտեր . . .	85	43	44	20	20	15	50
6	Ոչխարներ . .	—	596	1428	1100	1200	1266	2100
7	Այծեր	—	103	120	250	300	228	400
8	Խոզեր	—	18	36	205	200	115	230
	Ընդամենը	1285	3109	3624	5518	6276	6045	7240

Մեզ հետաքրքրող շրջանում քաղաքում մեղվաբուծությունը գրեթե դադարել էր գոյություն ունենալուց։ Ըստ 1910 թ. տվյալների Երևանում ընդամենը կար մեղվի 36 ընտանիք (որից 6-ը փեթակ, իսկ 30-ը՝ արկղ)։ Նույն թվականին այդ բոլոր ընտանիքներից ստացվել էր ընդամենը 18 փութ մեղր[77]։

Ամփոփելով Երևան քաղաքի գյուղատնտեսական ճյուղերի XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների վիճակի մասին մեր բերած տեղեկությունները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության. նախորդ ժամանակների նման Երևանի գյուղատնտեսությունը՝ այգեգործությունն ու բանջարաբուծությունը, երկրագործությունն ու անասնապահությունը քաղաքի տնտեսական կյանքում շարունակում էին զգալի դեր խաղալ, բայց դրանց տեսակարար կշիռը շարունակ իջնում էր։

---

70 С. Зелинский, Город Эривань («Сборник материалов для описания местн. и племен Кавказа», вып. 1, էջ 331)։

71 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 125, գ. 25, թ. 7։

72 «Кавказский календарь на 1894 г.», отд. 5, էջ 240։

73 «Обзор Эриванской губернии за 1904 г.», Ведомость 3.

74 Նույն տեղում, 1906, Ведомость 3.

75 «Памятная книжка Эриванской губернии ца 1910 г.», Ведомость о состоянии .скот. в Эриванской губернии за 1908 г.

76 «Кавказский календарь на 1913 г.», отд. 4, էջ 281։

77 «Обзор Эриванской губернии за 1910 г.», էջ 10։

Կապիտալիստական ձեռնարկությունների երևան գալով և երկաթուղու կառուցմամբ զգալի փոփոխություններ է կրում նաև քաղաքի գյուղատնտեսությունը։

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ГОРОДА ЕРЕВАНА

Т. Х. АКОПЯН

(Резюме)

В конце XIX и начале XX вв. отрасли сельского хозяйства — садоводство, овощеводство, земледелие, животноводство — продолжали играть значительную роль в экономической жизни Еревана. Земельный фонд города состоял из нескольких тысяч гектаров. Существовали три формы землевладения: частное, государственное и церковно-монастырское. За счет государственных и в первую очередь городских земель быстро расширялись частновладельческие земли. Владельцы земель, будь то сад, огород, усадьба или другие земли, имели право отчуждать их, давать в залог или дарить. Купля-продажа земель было обычным явлением. В 1890—1912 гг. одна квадратная сажень городской земли при продаже обычно ценилась в пределах от 60 копеек до 15 рублей.

Земли Еревана орошались водами Зангу (Раздан) и Гетара. За оросительными арыками следили особые должностные лица. В 1883 г. оросительные арыки из-под власти государства перешли к ведению городского самоуправления.

По производству и значению первое место занимало садоводство, а затем овощеводство, зерновое хозяйство и животноводство. Площадь виноградных садов составляла 1350 десятин (почти 13 процентов виноградных садов Эриванской губернии), а средняя урожайность от одной десятины достигала от 350 до 450 пудов. Плодовые сады занимали площадь в 1250 десятин со средней урожайностью от каждой десятины в 350—450 пудов. Посевы зерновых состояли из 300—400 десятин. Поголовье всех видов скота в 1911 г. достигало до 7240 животных.